DISCURS DE RECEPȚIE

Continuitate şi relevanță în cartea veche tipărită la Târgovişte

Prof. univ. dr. Gheorghe CHIVU,
Universitatea din Bucureşti,
Cercetător ştiințific principal
la Institutul de Istorie şi Teorie Literară
„George Călinescu" al Academiei Române
Membru corespondent al Academiei Române
gheorghe.chivu@gmail.com

Cartea românească veche, tipărită şi manuscrisă, şi în cadrul ei, scrisul religios, dominant secole la rând în spațiul românesc, prin numărul de texte ilustrative, prin circulația acestora şi prin atitudinea față de lume pe care o ilustrau, este tot mai puțin cunoscută astăzi, în epoca modernității rapid instalate şi a mijloacelor informatice insuficient utilizate, în era ignorării păguboase a culturii profunde şi a marginalizării fenomenelor culturale tradiționale.

Tot mai puțin cunoscute, îndeosebi din cauza alfabetului utilizat (cele mai multe texte erau scrise sau imprimate cu caractere chirilice), vechile noastre scrieri literare au avut însă, fapt cunoscut de către specialiştii domeniului, un rol major în edificarea limbii noastre de cultură. Înseşi constituirea literaturii române moderne, în care nu puțini autori s-au lăsat influențați de scrisul vechi, religios sau laic, pentru evocarea trecutului sau pentru crearea unor modele de referință, puse în opoziție cu gândirea sau cu atitudinea omului modern, nu poate fi gândită

BDD-V3039 © 2017 Editura Bibliotheca
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.42 (2026-11-15 19:45:29 UTC)

fără cunoaşterea adecvată a manuscriselor şi tipăriturilor noastre vechi. „Limba vechilor cazanii", formă retorică aleasă pentru a comunica enoriaşilor adevărurile credinţei, a fost, se ştie, model, nu doar lingvistic, ci şi stilistic, inclusiv pentru omul de rând, fără ştiinţă de carte, învăţat de timpuriu că între vorbirea curentă şi cea destinată unui act de cultură (oficierea slujbei religioase era în sine un astfel de act) există, trebuie să existe diferenţe de adecvare lingvistică, de organizare formală, retorică, stilistică şi lingvistică.

Nu ne putem explica altfel decât prin influenţa exercitată de forma exemplară a textului religios ascultat în biserică apariţia unor modalităţi de exprimare, într-un fel banalizate astăzi, adică intrate în bagajul lingvistic comun, fără marcă stilistică evidentă, de tipul „floarea tinereţii" sau „valurile vieţii". *Psaltirea* se află indiscutabil la originea primei metafore, iar *Cazaniile* au făcut să devină curentă gândirea lumii ca mare, tulburată de vânturi şi de valuri ce ameninţă fiinţa omului păcătos, dornic totuşi să ajungă întreg … la liman. Scrisul religios a furnizat, de asemenea, prin *Psaltire*, modelul discursului imnic, prin *Evanghelii* modelul scrisului narativ, prin *Cântarea cântărilor* modelul exprimării lirice, iar prin *Cazanii* şi prin predici, tiparul şi tehnica analizei de text şi a argumentării. Cărţile aşa-zis „populare" au oferit apoi modele de personaje exemplare, prin curaj şi vitejie (la sfârşitul secolului al XVI-lea, Mihai Viteazul era apropiat prin fapte şi prin modul de acţiune de Alexandru Macedon, cunoscut din *Alexandria*) sau îndrumare de comportament şi de înţelepciune (după modelul dat, spre exemplu, de *Viaţa şi pildele lui Esop*).

A cerceta, a cunoaşte şi a evalua corect cartea veche şi rolul ei în evoluţia culturii naţionale este de aceea o necesitate ce nu trebuie ignorată de omul de cultură modern şi cu atât mai puţin de instituţiile care au în grijă patrimoniul cultural şi ştiinţific al unei naţii.

BDD-V3039 © 2017 Editura Bibliotheca
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.42 (2026-11-15 19:45:29 UTC)

*
* *

Mă aflu, astăzi, în postura onorantă de a vorbi în faţa reprezentanţilor elitei intelectuale din fosta cetate de scaun a Ţării Româneşti, cetate de scaun ce a funcţionat timp îndelungat deopotrivă ca sediu mitropolitan şi ca centru important al învăţământului teologic ortodox. Târgoviştea a fost, în acest context, şi un important centru tipografic, în care au apărut, în momente cruciale ale vechii noastre culturi scrise, sub îndrumarea sau chiar prin acţiunea directă a unor personalităţi culturale importante, tipărituri a căror relevanţă trebuie frecvent pusă în lumină.

Se ştie că, prin 1506, un ieromonah de origine sârbă, Macarie, a înfiinţat la Târgovişte, urmare a solicitării domnitorului Radu cel Mare, prima tipografie din spaţiul românesc. Cu „buchi frumos tăiate, ... iniţiale înflorite şi ... frontispicii dibaci împletite", aduse cu sine (cum credea N. Iorga) sau „tăiate" în ţară (cum opinează unii specialişti), Macarie a imprimat primele cărţi din spaţiul românesc. În 1508, un *Liturghier* slavon, sub domnia lui Mihnea cel Rău, în 1510, un *Octoih* slavon, în timpul lui Vlad al V-lea cel Tânăr, iar doi ani mai târziu, în 1512, un *Evangheliar* şi acesta slavon, avându-l ca patron pe „domnul însuşi stăpânitor", pe Neagoe Basarab, marele şi înţeleptul om de stat, autor al primei opere valoroase create în spaţiul nostru cultural, *Învăţăturile* destinate iniţierii şi îndrumării fiului său, Teodosie.

Trei decenii mai târziu, prin 1544, Dimitrie Liubavici, nepotul voievodului sârb Božidar Vukovici, refugiat şi el în Ţara Românească, înfiinţează o nouă tipografie la Târgovişte. Aici vor vedea lumina tiparului, în 1545, un *Molitvelnic* slavonesc, iar în 1547, un *Apostol* tot în limba slavonă, limba oficială a bisericii ortodoxe din acea vreme.

BDD-V3039 © 2017 Editura Bibliotheca
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.42 (2026-11-15 19:45:29 UTC)

Unul dintre discipolii amintitului tipograf de origine sârbă, Coresi, imprimă, în acelaşi an, 1547, în aceeaşi tipografie târgovişteană şi tot pentru bisericile ortodoxe ale vremii, împreună cu Oprea logofătul, un *Triod-Penticostar* slavon. A fost ultima tipăritură scoasă în secolul al XVI-lea la Târgovişte, în tradiția imprimeriei inițiate în oraş de către Macarie, la începutul veacului. Coresi, ce va deveni o personalitate marcantă a veacului al XVI-lea românesc, mutat la Braşov, va institui practic, în urma unei activități intense şi bine coordonate, primele texte-model din cultura românească veche. Înainte de a imprima însă textele româneşti sau slavo-româneşti care vor declanşa procesul de introducere a limbii române în biserică, cunoscutul diacon a retipărit, în 1558, *Triod-Penticostarul* slavon anterior menționat. Va promova astfel tipăriturile târgovişteneamintite, fiul său, Şerban, reimprimând la Braşov, în 1587, *Liturghierul* din 1508, după ce textul *Tetraevanghelului* slavon din 1512 fusese reprodus deja, în ediția scoasă de Filip Maler la Sibiu, în 1546.

Se instituise astfel o tradiție prin primele tipărituri târgovişteneapărute în 1508, 1510 şi 1512 ? Greu de dat acum un răspuns afirmativ, dar urmele primelor cărți târgoviştenese recunosc adesea în producția tipografică a secolului al XVI-lea, ceea ce arată că toate cărțile scoase aici fuseseră destinate nu uzului local, ci spațiului mai larg ortodox.

În a doua jumătate a veacului al XVI-lea şi îndeosebi în deceniile premergătoare şi imediat următoare anului 1600, când, în vâltoare unor evenimente politice deloc favorabile culturii, producția manuscrisă luase locul cărții tipărite, tipografia de la Târgovişte, ca de altfel multe alte centre tipografice importante, îşi încetează activitatea. Va redeveni activă spre mijlocul veacului al XVII-lea, în timpul domniei lui Matei Basarab, când tipărirea cărții de slujbă, redactată încă în limbă slavonă, se relua în târgul cetate de scaun, dar şi centru religios principal al Țării Româneşti. Apar acum, în 1646, un *Slujebnic* slavon, în 1649, un *Penticostar* şi *Triodul postului*, tot slavoneşti, acestora

BDD-V3039 © 2017 Editura Bibliotheca
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.42 (2026-11-15 19:45:29 UTC)

alăturându-li-se, în concordanţă cu evoluţia scrisului religios al epocii, în 1650, *Pogribania morţilor*, scrisă româneşte, respectiv, în 1651 şi 1652, două tipărituri slavo-române, importante pentru viaţa bisericească, *Mistirio sau Sacrament* şi *Târnosanie*.

Poziţia şi rolul administrativ avute de oraşul-capitală sunt puse acum în evidenţă prin imprimarea în tipografia locului a primului cod juridic laic din Ţara Românească, *Îndreptarea legii*, echivalentul muntenesc al *Cărţii româneşti de învăţătură,* traduse, compilate şi imprimate, şase ani mai devreme, în Iaşi, la comanda lui Vasile Lupu. Era prima dovadă majoră a pătrunderii limbii române în administraţie, după ce tipăriturile religioase în limba română dăduseră semnul timpuriu al abandonării treptate a slavonei ca limbă de cult şi de cultură în spaţiul românesc.

Şcoala de slavonie, funcţională atunci în Târgovişte, producea de altfel şi ea, imediat după mijlocul veacului, carte în sensul larg al termenului. Nu tipărituri, ci manuscrise, cu bază slavonă, dar în formă românească, formă intermediar absolut necesară pentru deprinderea vechii limbi oficiale de cultură, încă utilizată deopotrivă în biserică şi în spaţiul laic, manuscrise cu destinaţie didactică şi cu certă relevanţă ştiinţifică. *Lexiconul* slavonei, alcătuit de Pamvo Berânda, imprimat în 1627 la Kiev, şi *Gramatica slavonească* tipărită de Meletie Smotrițchi la Evie, în 1619, sunt transpuse (sau doar copiate) acum în limba română depotrivă de Staicu logofătul şi de Mihai, şi el logofăt în Târgovişte, pentru uzul elevilor şcolii de preoţi şi dieci de cancelarie ce funcţiona aici. Nu este lipsit de importanţă faptul că şi Antim Ivireanul, răspunzând aceleiaşi nevoi de a avea în şcolile de slavonie manualele amintite, imprima *Gramatica* lui Meletie Smotrițchi, în anul 1697, la Snagov.

Antim, învăţatul cărturar şi iscusitul tipograf, adus în Ţara Românească foarte probabil în 1691 (din octombrie acest an datează prima menţiune a numelui său, în

BDD-V3039 © 2017 Editura Bibliotheca
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.42 (2026-11-15 19:45:29 UTC)

Învăţăturile lui Vasile Macedoneanul către fiul său Leon), va marca definitiv activitatea imprimeriei din Târgovişte, reluată, după o întrerupere de câteva decenii, în anul 1708. În acel an, fostul episcop de Râmnic, transferat la „vlădicia ţării", muta tipografia mitropolitană din vechea reşedinţă episcopală la Târgovişte. Aici va continua Antim să tipărească în ritm susţinut cărţi româneşti de slujbă sau texte care reglementau viaţa bisricească şi monahală. După un *Evhologhion* românesc, intitulat astfel pentru a răspunde formal comandamentelor oficiale ce vizau înlocuirea slavonei cu neogreaca, urmează, în 1710, două tipărituri româneşti, *Învăţătură bisericească la cele mai trebuincioase şi mai de folos pentru învăţătura preoţilor* şi *Psaltirea.* Acestor cărţi, prima de tip juridic, iar a doua de lectură bisericească, li se alătură, în 1712, un *Octoih,* cu text slavon şi românesc, şi *Rugăciuni în toate zilele*, cu text românesc. În 1713, apar *Rânduiala Sfintei şi Dumnezeieştii Liturghii* şi *Molitvelnicul,* o nouă ediţie pentru *Evhologhion adecă Molitvelnic,* carte imprimată anterior (în 1706) la Râmnic, *Pilde filosofeşti,* toate româneşti, şi *Catavasierul*, având doar tipicul în limba română; iar un an mai târziu, reapare, integral românesc, *Catavasierul* şi se tipăresc *Ceasoslovul,* cu text slavo-român, şi o scriere juridică bisericească foarte importantă pentru înţelegerea rolului asumat de Antim în viaţa bisericească din Ţara Românească, intitulată *Capete de poruncă.* În 1715, potrivit drumului, firesc deja, de impunere a folosirii limbii române în slujba bsericească, reapare, în formă integral românească, *Ceaslovul*.

Dată fiind direcţia dată de Antim tiparului bisericesc, am lăsat la urmă textele greceşti scoase la Târgovişte (*Serviciul bisericesc,* apărut în 1709, *Slujba Sfintei Ecaterina* şi textul lui Alexie Comnen, intitulat *Panoplia dogmatică,* tipărite în 1710, respectiv *Maximele filosofice,* imprimate în 1713), dar şi foaia volantă, text juridic românesc inovator ca tipar textual, prin

BDD-V3039 © 2017 Editura Bibliotheca
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.42 (2026-11-15 19:45:29 UTC)

care era legiferată anularea văcăritului (foaie volantă scoasă în 1714).

Timp de şase ani, se imprimaseră deci, de către Antim sau sub îndrumarea marelui cărturar, la Târgovişte, centru tipografic ce se alătura astfel imprimeriilor ce funcţionau la Râmnic, la Snagov, la Buzău şi în primul rând la Bucureşti, cărţile necesare oficierii slujbei în limba română, cărţi difuzate în tot spaţiul românesc şi luate astfel, în condiţiile supremaţiei tiparului muntenesc în cadrul românităţii nord-dunărene, drept model de limbă literară.

Oficina de la Târgovişte a cărei activitate se întrerupe din nou după epoca Antim, va mai imprima, în veacul al XVIII-lea, o singură carte, *Taina Sfântului botez,* apărută în 1725.

Rolul conferit, la cumpăna veacurilor al XVII-lea şi al XVIII-lea, tiparului bisericesc fusese însă împlinit: româna utilizată în Biserică avea deja, graţie răspândirii dirijate a cărţii munteneşti, inclusiv a aceleia apărute în tipografia mitropolitană de la Târgovişte, formă unică. Modelul cărţii de slujbă bisericeşti imprimate în Ţara Românească se impusese în tot spaţiul cultural românesc.

În cartea de slujbă, îmbrăcată acum într-o formă ce acceptase norme unice, supradialectale, era utilizată, după un secol de efort conjugat, „o singură dialetă", cum vor constata învăţaţii vremii, între ei şi iluminiştii ardeleni (Petru Maior fiind autorul formulării anterior citate).

În acest context cultural, nu mai sunt acum semnalate produse ale tipografiei târgoviştene, mutarea capitalei şi cedarea primatului, inclusiv pe plan religios, în competiţia cu Bucureştiul, trebuind, desigur, luate în considerare.

Accidental aproape, în 1821, la Târgovişte se imprimă, în greceşte, doar *Proclamaţia* lui Alexandru Ipsilante. Relevanţa textului este însă politică, nu culturală.

BDD-V3039 © 2017 Editura Bibliotheca
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.42 (2026-11-15 19:45:29 UTC)

*
* *

După trei veacuri de activitate tipografică, activată în momente cruciale ale vechii noastre culturi (prima jumătate a veacului al XVI-lea, mijlocul veacului al XVII-lea şi epoca aşa-zis brâncovenească), prin aportul unor cărturari marcanți, precum Macarie, Coresi şi, îndeosebi, Antim Ivireanul, un alt învățat, originar de această dată cu certitudine din vechea cetate de scaun a Țării Româneşti (originea lui Coresi constituie încă subiect de dispută filologică), aduce faimă oraşului prin evidențierea rolului jucat, în formarea limbii româneşti moderne, de cartea românească veche. Ne referim la Ion Heliade Rădulescu.

Interesează aici nu opera literară a marelui scriitor, nici prodigioasa şi foarte importanta lui activitate de traducător din scrierile de referință ale literelor europene, care i-au adus supranumele de „părinte al literaturii româneşti moderne", ci rolul său de normator al scrisului literar laic din deceniile de început ale veacului al XIX-lea. Selectarea formelor recomandate ca punct de plecare în procesul dificil de constituire a normelor literare supradialectale, imaginarea sistemului unitar posibil de aplicat pentru impunerea unor astfel de norme şi, mai ales, reuşita planului său, urmare, desigur, a unui prestigiu binemeritat între intelectualii vremii, l-au impus drept „părinte al limbii române literare moderne".

Preluând şi aplicând idei ale iluminiştilor ardeleni, Heliade a impus de fapt, s-a afirmat şi s-a demonstrat mai mult decât convingător acest lucru, normele vechiului nostru scris bisericesc, devenit unitar, în cartea de slujbă, la mijlocul veacului al XVIII-lea. Norme în conturarea şi, apoi, în impunerea cărora cartea târgovişteană a jucat, grație unor cărturari de excepție, precum Antim Ivireanul, un rol covârşitor.

BDD-V3039 © 2017 Editura Bibliotheca
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.42 (2026-11-15 19:45:29 UTC)

*
* *

Tradiţia vechiului tipar târgovişte an, remarcabilă nu atât prin continuitate şi prin numărul de titluri, cât prin relevanţă, o relevanţă a tipurilor de text utilizate în circumstanţe culturale specifice şi, îndeosebi, a personalităţilor care le-au adus la lumină, se cuvine atent şi în repetate rânduri evidenţiată.

Deschizătoare de drumuri în perioade de cumpănă ale culturii române vechi, personalităţile amintite în paginile precedente, Macarie, Dimitrie Liubavici, Coresi şi, îndeosebi, Antim Ivireanul, au lăsat o moştenire culturală ce trebuie avută constant în atenţie. Pentru reevaluare şi pentru gândirea unor noi modalităţi de relansare culturală şi ştiinţifică a fostei cetăţi de scaun a Ţării Româneşti.

Universitatea „Valahia" are, prin cadrele sale didactice şi prin baza materială de excepţie de care dispune, ştiinţa, puterea şi capacitatea de a duce la capăt această sarcină nobilă.

BDD-V3039 © 2017 Editura Bibliotheca
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.42 (2026-11-15 19:45:29 UTC)